

pregnutost čitavih sustava društava i moći može trajati dugo, ali ne i vječno, te da se na kraju uvijek iscrpe iznutra, “nužno ustupajući mjesto procesima civilne i društvene reorganizacije”. Smatra da se upravo 1989. poklopilo da vladari više nisu mogli vladati, a oni kojima se vladalo više nisu željeli da se njima vlada. Ipak, njima se vladalo prilično dugo, kroz nekoliko generacija, što autora vodi do pitanja iz domene povijesti mentaliteta. Zapanjuje ga spremnost velikog broja ljudi da se prilagode, stupaju u stroj s drugima, plješču kad se to od njih očekuje iako ne vjeruju u ono što se govori, da sudjeluju u nadzoru života drugih, čak i u onim slučajevima kad nisu prijetile prevelike kaznene mjere, kao npr. u kasnom DDR-u ili Čehoslovačkoj.

Knjiga završava autorovim razmišljanjem o sadašnjoj globalnoj ekonomskoj i društvenoj krizi. Smatra da je kolaps socijalističkog lagera zaokružio kapitalističku globalizaciju koja je i dovela do sloma financijskih tržišta 2009. godine. Drži da je u svim tim aspektima razuzdani kapitalizam u postkomunističkim državama, nesputan ni pravno ni civilnim društvom, vratio vrijeme 150 godina unatrag jer su na dnevnom redu opet ista pitanja vezana za suprotstavljene oblike proizvodnje društvenog bogatstva, slično kako su ih postavili Karl Marx i drugi, samo u novim globalnim razmjerima i na višoj razini socio-ekonomskog razvoja.

Najveći nedostatak ove knjige ograničenost je istraživačkog fokusa. Autor je gotovo isključivo usmjeren na promišljanje o komunizmu u SSSR-u, mnogo manje na ono u Kini, a ostali komunistički režimi samo su usputno spomenuti. Iako autor s pravom naglašava da svi komunistički sustavi imaju isto ishodište, brojne varijacije komunističkih ideja i vrlo dinamični odnosi između komunističkih država i partija nalažu da se tom pitanju posveti mnogo veća pozornost. No, iako se radi o historiografsko-publicističkom eseju koji ne donosi puno novih informacija, knjiga donosi intrigantna i poticajna promišljanja o komunizmu kao totalitarnoj ideji, pokretu i sustavu koji je uzrokovao velika ljudska stradanja. Nakon čitanja ove knjige čitatelj bi teško mogao sagledati svu kompleksnost fenomena komunizma, ali bi mogao dobiti prilično jasan odgovor na naslovno pitanje.

JOSIP MIHALJEVIĆ

Izložba *Jugoslavija: od početka do kraja*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 1. prosinca 2012. – 3. ožujka 2013.

Posljednjih je nekoliko godina beogradski Muzej istorije Jugoslavije, koji je osnovan 1996. spajanjem Memorijalnoga centra Josip Broz Tito i Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, pokazao iznimno živu aktivnost postavljajući niz privremenih izložbi (primjerice *Zbirka slika druga predsednika*, *Tehnika narodu*, *Posljednja mladost u Jugoslaviji*, *Titove Nove godine*) utemeljenih mahom na vlastitim zbirka koje čuvaju više od 200 000 predmeta. No muzej koji obuhvaća sklop triju prostora – Muzej 25. maj, Stari muzej i Kuća cvijeća – i dalje nema stalni postav i ne može posjetiteljima prikazati povijest zemlje iz svojega naziva. Stoga je potpuno opravdano nastojanje oko pripremanja i postavljanja izložbe *Jugoslavija: od početka do kraja*, u najavi opisane kao “Istorija jednog od najzanimljivijih i najkontroverznijih državotvornih eksperimenata u XX veku”. Izložba je otvorena 1. prosinca 2012., znakovito, na dan ujedinjenja u Kra-

ljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Uslijedio je bogati višemjesečni popratni program sa stručnim vodstvima i dječjim kutkom subotom, filmskim projekcijama četvrtkom (*Bioskop Jugoslavija*) i javnim tribinama (*Studije Jugoslavije: kako istraživati i učiti o Jugoslaviji, Sećanja na život u Jugoslaviji: prikupljanje usmenih svedočanstava o Jugoslaviji, Jugoslovensko nasleđe: interpretacije i reprezentacije, Predavanje Andreje Rihter o stalnim muzejskim postavkama*).

Sedamdesetak godina postojanja složene višenacionalne države – koja je nastala neposredno nakon jednog rata, raspala se i sastavila tijekom drugog i završila svoje postojanje u trećem ratu – sigurno nije jednostavno prikazati. Dvojbe o tome što uključiti, što ispustiti i na što staviti naglasak mogu biti višestruke, a pojačava ih multiperspektivnost, odnosno nastojanje postizanja zajedničkoga nazivnika za povijest o kojoj često nema jedinstvenoga stajališta, ni među stručnjacima ni među svjedocima vremena, i na koju svaki od nekadašnjih jugoslavenskih naroda ili narodnosti gleda iz svojega kuta i još ponekog zakutka. Koncept za koji se odlučio autorski tim s gostosicom Anom Panić pojašnjen je već u uvodnoj legendi: namjera nije bila obuhvatiti sve aspekte i prikazati sve podatke, niti kronološki prikazati slijed najvažnijih događaja, nego posvetiti se bitnim fenomenima i tako dati jedno od mogućih viđenja Jugoslavije. Povrh toga, riječ je o izložbi koja treba dovesti do budućega stalnog postava, a isticanje svojevrzne privremenosti – što izložbe, što države – i činjenice da su *radovi u tijeku* pojačano je vizualnim oblikovanjem u kojem prevladavaju prirodna drvena građa i pakpapir. Materijal je to koji nosi legende i fotografije, i uz koji se nalaze odabrani muzejski predmeti te dokumentarni zvučni i filmski zapisi, izvorni i oni iz nedavno proizvedenih dokumentarnih filmova i serija, koji potječu iz više muzejskih, arhivskih i televizijskih ustanova, ponajviše iz Srbije, ali i Hrvatske, Slovenije te Bosne i Hercegovine. Nizu ustanova-partnera pridružili su se i Hrvatski državni arhiv, Hrvatski povijesni muzej, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreba, Galerija Antuna Augustinčića, Hrvatska radiotelevizija i Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću. Međunarodni je, u suvremenom smislu te riječi, bio i tim povjesničara i recenzenata angažiranih na prikazivanju Jugoslavije *od početka do kraja*. Autori tekstova su Jovo Bakić, Srđan Cvetković, Ivana Dobrivojević, Hrvoje Klasić i Vladimir Petrović, a recenzenti Tvrtko Jakovina, Husnija Kamberović, Oto Luthar i Predrag J. Marković. Postav su dizajnirali Marko Dimitrijević i Ivan Benussi, a realizaciju izložbe omogućili Balkan Trust for Democracy i Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije.

Držeći se tematskoga pristupa, autori su izložbu podijelili u 10 cjelina, među kojima su neke sadržajno široko postavljene, dok su druge usredotočene na određene fenomene te su i prostorno izdvojene. Prva cjelina (*Lična karta*) prikazuje povijest jugoslavenske ideje i ujedinjenja te poput osobne iskaznice donosi osnovne podatke o dvjema jugoslavenskim državama. Slijedi prikaz jugoslavenskih naroda (*Narodi Jugoslavije*), a u izdvojenim su prostorijama (*Atentati, Hrvatski "prolećari" i srpski "liberali"*) odabrani neki prijelomni trenuci – politički atentati koji su mijenjali prilike u zemlji (poput ubojstva Stjepana Radića i kralja Aleksandra Karađorđevića) te politički pokreti koji su iskočili iz područja tada prihvatljivoga javnog djelovanja i partijske tolerancije (poput aktera Hrvatskoga proljeća i srpskih liberala). Posjetitelj izložbe potom ulazi u dio (*Lice i naličje režima*) koji prikazuje obračune s političkim protivnicima i narav političkih režima, tematizirajući njihovu nedemokratsku, autoritarnost i nastojanje za održavanjem na vlasti. Svoje su mjesto tu našli kult ličnosti Aleksandra Karađorđevića i Josipa Broza Tita, politički progon, cenzura, staljinizam, kolektivizacija i izbori. Zatim slijede velike cjeline o Jugoslaviji u svjetskom kontekstu (*Jugoslavija*

u svetu – svet u Jugoslaviji) te društveno-gospodarskom razvoju države (*Ekonomija i društvo*), koje su obuhvatile niz velikih tema. Prva cjelina obrađuje područja koja su zemlju povezivala sa svijetom, poput Pokreta nesvrstanih, turizma, sportskih manifestacija i uspjeha, filmskih gostovanja i koprodukcija. Druga se cjelina u posebnoj prostoriji bavi modernizacijom, industrijalizacijom i urbanizacijom, životnim standardom, potrošačkom i popularnom kulturom ili, još preciznije, kultom radnika, samoupravljanjem, petogodišnjim planovima, emancipacijom žena, stanogradnjom, gastarbajterima i brandovima. Uz kutak posvećen promašenim investicijama, krizama i štednji, u izdvojenom je odvojkju posebnom pričom (*Bez pokrića*) dotaknuta ekonomsko-politički zanimljiva afera Agrokomerc. Posljednji je izdvojeni džep prostorija o slovenskom umjetničkom pokretu Neue Slowenische Kunst s kraja osamdesetih (*Neue Slowenische Kunst*). Jugoslavija je u izložbenom prostoru tako stigla do kraja i posljednje cjeline (*Kraj Jugoslavije*), u prostor prigušene rasvjete u kojem su politički akteri iz posljednjih godina njezina postojanja i naznake ratova koji su uslijedili. Pro-lazeći kroz povijest Jugoslavije, posjetitelj na izložbi može vidjeti njezine ustave i grbove, zatvoreničke okove iz Srijemske Mitrovice i košulju s omladinske radne akcije. Među brojnim izlošcima nalaze se, primjerice, glasačka kutija za poratne izbore za Ustavotvornu skupštinu, baklja Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, kamen s Mjeseca i jugoslavenska zastava koju je tamo nosio *Apollo 17* te lopta s nogometnoga susreta Hajduk – Manchester United s posvetom i potpisima podrške za Titovo ozdravljenje. Među mnogim predmetima posjetitelj će primijetiti i staklenku Vegete, Podravkinu i Franckovu ambalažu, Iskrin telefon i kalkulator iz bujskoga Digitrona.

Izložbe – baš kao primjerice i antologije, enciklopedije i leksikoni – nerijetko mogu izazvati rasprave o onome što je izostavljeno. U ovome slučaju to bi mogao biti Drugi svjetski rat, koji je stao u jednu legendu, mogao bi to biti i Tito, možda kultura, umjetnost, sport i oružane snage ili pak podrobnija obrada dvaju raspada Jugoslavije. Moglo bi se postaviti i pitanje o tome zašto je nešto prisutno, odnosno jesu li fragmenti poput Neue Slowenische Kunsta ili Agrokomerca dovoljno reprezentativni, ili pak dočaravaju li pojedini eksponati na najbolji način ono što se njima želi poručiti. No povijest bi kao humanistička znanost morala biti dovoljno otvorena različitim interpretacijama te istodobno svjesna svoje fragmentarnosti i teškoća u dosizanju totalne povijesti. Drugim riječima, do manje-više jednakoga rezultata može se doći na različite načine, pri čemu svaki različiti put mora poštivati pravila struke, a povijest i humanistika moraju zadržati dovoljno širine za ravnopravno prihvaćanje drugačijih interpretacija i perspektiva.

Nadalje, pozorniji ili osjetljiviji posjetitelj iz Hrvatske mogao bi u tekstovima legendi primijetiti da se govori o “jeziku” različitoga naziva, a ne “jezicima” na području Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske. Takav bi posjetitelj vjerojatno dvojio oko toga je li “izbacivanje” Srba kao konstitutivnoga naroda iz hrvatskoga Ustava 1990. doista bio jedan od povoda za rat, a zamislio bi se i nad spominjanjem etničkoga progona i drugih ratnih zločina “nad Hrvatima i nad Srbima u Hrvatskoj”. Posjetitelj iz Hrvatske vjerojatno bi zastao kada bi pročitao da je Nezavisna Država Hrvatska počinila “genocid nad Srbima”, a četnici u Drugom svjetskom ratu “nekoliko genocidnih pokolja”. Pitao bi se možda zašto je NDH ponovno “takozvana” i zašto je “Hrvatsko proljeće” pod navodnicima. Primijetio bi međutim i da su autori prepoznali važnost hrvatskoga nacionalnog pitanja na jugoslavenskoj političkoj sceni i mjesto Hrvata u jugoslavenskoj političkoj, gospodarskoj, društvenoj i kulturnoj povijesti, da je Hrvatska iznimno dobro i korektno zastupljena na izložbi te da bez hrvatskog udjela – bio

on konstruktivan ili ponekad destruktivan – ni Jugoslavije ni izložbe o njoj ne bi moglo biti.

Izložbu *Jugoslavija: od početka do kraja* potrebno je preporučiti svakomu tko se profesionalno bavi suvremenom poviješću ili njome krati slobodno vrijeme, svakomu tko pripada naraštajima koji se još uvijek sjećaju Jugoslavije i svima onima koji su rođeni na tom prostoru nakon njezina raspada. Izložba je postavljena tako da računa i s viškom i s nedostatkom predznanja te je primjerena za šaroliku publiku. Povjesničar će u izložbi primijetiti rukopis svojih kolega i shvatiti razloge za izbor svakoga podatka, predmeta, dokumenta, fotografije, zvučnog ili filmskog isječka. Izložba počiva na znanstvenim temeljima i nema namjeru stvaranja novih napetosti, ali može izazvati različite reakcije jer se bavi poviješću još uvijek živih ljudi i poviješću koja je u znanstvenoj i široj javnosti – zapravo javnostima u današnjih barem sedam različitih sredina – još uvijek *vruća*. Stoga s velikim zanimanjem treba očekivati pretakanje ove izložbe u stalni prostor i stalni postav, što bi mogao biti novi poticaj za razmjenu gledišta te znanstvenu i kulturnu suradnju na postjugoslavenskom prostoru.

IGOR DUDA

Vladimir IVANOVIĆ, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslavenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965.-1973.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012., 400 str.

Vladimir Ivanović znanstvenik je pri beogradskom Institutu za savremenu istoriju. Na beogradskom Filozofskom fakultetu doktorirao je 2011., a ova monografija rezultat je toga doktorskog istraživanja. Predmet njegova proučavanja su Jugoslaveni migranti koji su 60-ih i 70-ih godina XX. stoljeća stigli u Austriju i SR Njemačku. Valja spomenuti da je ovo prva historiografska monografija s prostora bivše Jugoslavije koja obrađuje temu migracije jugoslavenskih radnika. Ona je, ne samo po izboru teme i konceptualnim pristupima nego i po metodološkim rješenjima i spoznajama koje donosi, početnica i uzorna monografija za historiografsku struku. Sastoji se od predgovora, uvoda, šest poglavlja, zaključka i rezimea.

Predgovor (str. 7.–30.) osvjetljava izbor teme i načine rada u istraživanju, navodi se arhivska građa koju je autor koristio u istraživanju i daje se pregled literature. Autor je htio sagledati iz jugoslavenske perspektive važno pitanje poslijeratne europske povijesti. Naime 60-ih godina XX. stoljeća Europa se susrela s novom vrstom migracija, tzv. privremenom ekonomskom migracijom, koja je dovela do nastanka novih nacionalnih manjina u zapadnoj Europi. Zemlje koje su imale nestašicu radne snage, napose SR Njemačka, Francuska, Austrija i Švicarska, primale su i zapošljavale strane radnike iz ponajviše južnoeuropskih zemalja. Autor naglašava da se od samih početaka masovnoga zapošljavanja zapadnoeuropske zemlje nisu postavile kao useljeničke zemlje tradicionalnoga tipa, nego se jasno stavljalo na znanje da su one zemlje privremenoga useljavanja. Strani radnici prihvaćani su kao najamna snaga koja će se po potrebi unajmljivati, a kada je nepotrebna – otpuštati. Stoga su radnici koji su odlazili na privremeni rad imali namjeru u kratko vrijeme što više uštedjeti i vratiti se u domovinu. Situacija se s godinama mijenjala i mnogi su radnici dobili dugotrajnije boravišne i radne dozvole, pa se njihova svijest o boravljenju u stranoj zemlji izmijenila, a useljeničke